

Aalborg Universitet

AALBORG UNIVERSITY
DENMARK

Feudaløkonomiens opløsning og landboreformer i Danmark

Madsen, Mogens Ove

Publication date:
2005

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

[Link to publication from Aalborg University](#)

Citation for published version (APA):

Madsen, M. O. (2005). *Feudaløkonomiens opløsning og landboreformer i Danmark*. Centre for Comparative Welfare Studies, Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, Aalborg Universitet.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

**Arbejdsrapport fra Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning
Aalborg Universitet**

**Feudaløkonomiens opløsning og
landboreformer i Danmark**

**Mogens Ove Madsen
ISSN: 1396:3503
ISBN: 87-90789-74-1
2005:8**

Feudaløkonomiens opløsning og landboreformer i Danmark
Mogens Ove Madsen

Copyright: forfatteren

Arbejdspapir Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning
Aalborg Universitet
Fibigerstræde 1
DK-9220 Aalborg

ISSN: 1396:3503
ISBN: 87-90789-74-1
2005:8
Aalborg 2006
Print: UNI.Print

Feudaløkonomiens opløsning og landboreformer i Danmark

Mogens Ove Madsen

Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning
Aalborg Universitet
Fibigerstræde 1
9220 Aalborg
Danmark

Tlf. +45 96358177
e-mail: mom@socsci.aau.dk

Indholdsfortegnelse

1. Indledning	1
2. Bondekommunalisme.....	3
3. Feudaløkonomien	5
4. Feudaløkonomiens opløsning	7
5. Landboreformerne	9
6. Fra fæste til fri handel med jord.....	11
Litteratur.....	13

1. Indledning

I fokus for denne arbejdstekst er i sær det danske landbrugs historie fra enevældens indførelse i 1660 til den første grundlovgivende forsamling i 1848. Af særlig interesse er her den lange kriseperiode for det feudale landbrug fra 1690 til 1740, den efterfølgende periode med vækst i bysamfund og på eksportmarkedet for landbrugsvarer og især landbrugsreformperioden 1758-1810.

Landbrugssektoren vil blive analyseret i en såkaldt 2-sektor model, hvor de agrare landsbyfællesskaber repræsenterer sektoren for naturalieøkonomi. Den anden sektor beskriver pengeøkonomien, som er repræsenteret ved den statslige sektor og handelsmarkeder (egentlige bysamfund og de internationale markeder). Det særlige ved denne model er, at mellem disse to sektorer er godsejerklassen det formidlende led og indtager en central placering i forhold til begge sektorer. På den ene side ejer godsejerne omkring 75% af jorden, hvor de er fuldstændig afhængige af produktionsresultatet, som de får del i ved enten at fæste jord og gårde til bønderne i landsbyerne eller ved selv at dyrke egne marker rundt om herregårdene. På den anden side har godsejerne fået uddelegeret en del administrative funktioner fra staten i form af bl.a. hånds- og halsret over undersåtterne, en skatteopkrævningsfunktion og soldaterudskrivning.

Denne 2-sektormodel afprøves i forhold til at analysere, hvorledes pengeøkonomien så at sige angriber naturalieøkonomien, hvorved det egentlig feudaløkonomi opløses og med politisk indgriben ændrer landbrugets samfundsøkonomiske betydning.

2. Bondekommunalisme

Bondesamfundets feudale organisationsform kan sammenfattes i begrebet ”bondekommunalisme”.¹

Før den store landbrugskrise i Europa i midten af 1300-tallet var landbrugssamfundet karakteriseret af godsejerkontrol af ufrie bønder. Efter krisen blev der overladt et større ansvar for selve landbrugsdriften til bønderne sammen med en større lokal selvforvaltning. Den nye godsstruktur blev indrettet med spredt strøgods² med fæstebønder i landsbyfællesskaber.

I løbet af 1600-tallet etableres endvidere et hovedgårdssystem med marker direkte rundt omkring godserne, hvilket samtidig er med til at stille større krav til fæstebøndernes hoveri.³

Med bondekommunalisme råder der en relativ autonomi i landsbyfællesskaberne uden større indblanding fra godsejere og den i øvrigt enevældige stat. Man formulerede selv vedtægter for landsbyen og holdt selvjustits.⁴ Det er kun fæstebønder og de husmænd, der har jord, der deltager i de såkaldte grandestævner i bylaget – typisk efter kirkegang om søndagen.⁵ Eksempelvis kan der sidde de 10 eksisterende fæstebønder i bylaget, medens det samlede indbyggertal snildt kan runde 150. Grandestævnerne ledes af en oldermænd, som vælges for et år ad gangen.

Landsbyfællesskabet er meget præget af det landbrugsmæssige driftsfællesskab, hvor fæstegårdene har deres jord fordelt ud på mange smålodder, således at alle bedrifter har nogenlunde lige adgang til god og dårlig jord. Det landbrugsmæssige driftsfællesskab indebærer, at grandestævnet på grund af den enkelte fæstebøndes mange smålodder skal være enige om at følge en fælles dyrkningsplan og tidspunktet for arbejdets udførelse. Dette handlede ikke kun om selve markdriften, men f.eks. også om at rejse og vedligeholde gærder. Risikoen ved markdriften blev således delt mellem alle deltagende bønder.⁶

De fælles græsarealer - fælleden - lå uden for bymarken og kunne være ryddet skov eller landbrugsjord, som ikke havde nogen stor dyrkningsværdi og derfor alene henlå som græsningsarealer. Fælleden kunne være fælles anliggende mellem flere landsbyer og man holdt i fællesskab justits med, om brugen af fælleden blev misligholdt og græsningsarealerne blev udpint.

¹ Se f.eks. Peter Blicke (1997): *Resistance, representation and Sense of Community*, London og Peter Blicke (2000): *Kommunalismus*, München

² Strøgods er spredt beliggende bøndergods, der ligger over 2 mil fra sædegården, hvor ejeren bor og som strøgodsset hører til. Her betales typisk pengeydelse i stedet for hoveri pga af afstanden.

³ I 1700-tallet henlå landbrugsjorden under ca. 780 hovedgårde i Danmark. 80% af befolkningen boede på landet, Christensen (1982)

⁴ Se eksempelvis Saksild Byelov af 1705. Den handler blandt andet om udpegning af oldermænd, om etablering af gærder, om græsning, hvor ingen må have mere kvæg eller bæster på overdrevet eller fælled end vedkommendes jords vurdering er til. Det drejer sig f.eks. også om vejanlæg, aflønning af fælles hyrde, foranstaltninger mod ildebrand. Der nævnes forskellig type bødestraf i tilfælde af misligholdelse af Byloven f.eks. betaling i form af korn eller sølv.

⁵ Der er ikke religionsfrihed – specielt efter reformationen er det den lutherske protestantiske kirkes pietisme, der præger det religiøse liv. Mange skrifter fra den tid afspejler Katakismussens lære om livsgrundlaget og den relevante tilværelsesforklaring. Temaet skal ikke yderligere uddybes her, men kirken spiller selvfølgelig en stor rolle i hverdagslivet.

⁶ Se f.eks. Løgstrups (2002) anvendelse af Ulrich Becks risikobegreb til indkredsning af fæstebøndernes situation

I Danmark var der en del forskelle på hvor omfattende overdrevet var.⁷ I Jylland var det ret udbredt på grund af store hedestrækninger. Til gengæld var der kun få overdrev på Fyn. Midsjælland havde store overdrev, medens de øvrige overdrev på Sjælland lå hen som græssletter.

Ifølge Christian den V.'s Danske Lov af 1683 var der pligt til at lave en vurdering af, hvor mange dyr en fællede kunne tåle til græsning. Ved hjælp af Taksationsmænd blev det vurderet, hvor meget arealerne tidligere havde kunnet tåle af dyr og hvor mange der kunne være udsigt til. Taksationen blev angivet i fulde høveder.⁸ Det var tilladt husmænd at lade ganske få dyr sommergræsse på overdrevene mod eventuel betaling af græsgæld. Godsejerne var imod de jordløse husmænds udnyttelse af græsgangene, da husmændene ikke betalte landegilde eller ydede hoveri.

Der blev i øvrigt allerede i det 16. århundrede indført betaling for svin på olden og skovhugst. Der var på det tidspunkt gjort et stort indhug i skovvæksten og det var forbundet med strenge straffe at udøve skovtyveri.

⁷ Se f.eks. K. Hansen (1925) s. 105-6.

⁸ Hansen (1925) s. 108 angiver et eksempel på en taksation af en fællede i Odsherred, der var 15 km. Lang og 2-4 km bred. I 1726 takseredes dette område til at kunne bære 801 fulde høveder. 10 Gæs med "grøde" blev f.eks. omregnet til et fuldt høved.

3. Feudaløkonomien

I økonomisk forstand var fæstebønderne i landsbyerne pålagt byrder både fra godsejere og stat. Alle disse ydelser blev stort set betalt i naturalier, hvilket kunne være skatter til staten, tiende til kirken, landgilde til godsejeren, hoveri eller at levere mandskab til hæren.⁹ I 1733 fik godsejerne yderligere et middel til administration af udskrivningsretten i form af stavnsbåndet, som betød at alle drenge/mænd mellem 14-34 blev tvunget til at forblive på deres fødeegn. Dette initiativ sikrede samtidig godsejerne en nogenlunde stabil tilførsel af arbejdskraft.

Fæstebønderne producerede primært til eget forbrug og for at betale de forskellige typer af afgifter. Bønderne gjorde derfor deres kalkulationer i naturalier og markedet med dets prisændringer havde en ubetydelig funktion, da deres direkte salg til et marked udgjorde en meget ringe mængde.¹⁰ Landbrugsproduktionen i landsbyerne fungerede som udgangspunkt i økologisk balance i 3-vangsbrug. Der blev ikke ført flere næringsstoffer væk end der blev tilført.

3-vangsbrug var indrettet på den måde, at der rundt om en landsby var 3 hegnede vange. Vangene var inddelt i Aase og disse igen i agre. En enkelt gård kunne sagtens have 50-100 forskellige agre. Dette indebærer, at der var stort behov for en koordineret driftsplan. Dyrkningen gik på skift mellem de 3 vange og fordelte sig mellem en bygvang, en rugvang og braklægning i form af græs til fælles brug.

Fæstevæsenet fungerede på den måde, at godsejerne havde ejendomsret over jord og gårde. Vejen til at blive fæstebonde bestod i at betale en indfæstningsafgift og et efterfølgende årligt landegilde. Her ud over skulle der ydes hoveri på herregården af forskellig slags f.eks. i form af spandtage, hvor der skulle stilles vogn, trækraft og mandskab til rådighed eller pløjedage med plov og trækraft eller gangdage, hvor det udelukkende var en voksen person, der skulle stille sig til rådighed.

Karakteristisk for hoveriet var, at det var ubestemt, hvilket indebar, at det kun var den residuale tid der kunne bruges på egen fæstegård. Endvidere kunne der aftales en aftægtskontrakt. Først fra 1719 var der lovmæssigt krav om, at en kontrakt skulle foreligge hos begge parter.

Godsernes hovedgårde var til gengæld orienteret mod at levere varer som korn, mejeriprodukter og kvæg til et forbrugsmarked både i større byer og til eksport. Godserne var teknologisk førende og hentede jævnligt inspiration fra det Slesvig-Holstenske landbrug, der benyttede sig af store arealer med græsvangsbrug. Godserne havde samtidig visse administrative forpligtelser f.eks. skatteinddrivelse, hvorved de som modydelse var sikret skattefrihed (hvis de havde mere end 200 Tdr. hartkorn). Havde bønderne problemer med at betale måtte godsejerne gå ind og give kredit i forhold til betalingen. Der var således et skæbnefællesskab mellem fæstebønderne og godsejerne, hvor sidstnævnte var interesseret i et fornuftigt dyrkningsresultat hos fæstebønderne.

⁹ Udskrivningsvæsenet blev indført i 1701 og blev forvaltet af godsejerne, der skulle udskrive en soldat for hver 20 Tønder Hartkorn. Denne udskrivningsret blev et ekstra magtmiddel, som blev stillet til godsejernes rådighed.

¹⁰ Vitold Kula (1970): *Théorie économique du système Féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise 16e – 18e siècles.*

Godserne var således placeret i skæringsfladen mellem naturalieøkonomi og pengeøkonomi med fæstebønderne på den ene side og staten på den anden side. Derfor er det intet overraskende i, at godsejeren hele tiden var optaget af bytteforholdet mellem penge og naturalier.

Pengevæsen og skatteudskrivning havde staten ansvaret for. De store udgifter i det statslige budget var hoffet og en stor hær og flåde. Deltagelse i krige f.eks. den Store Nordiske Krig 1710-20 ramte bønderne hårdt, idet der hertil måtte udskrives ekstra skatter. Skatterne og især de ekstra skatteudskrivninger var en klar udfordring til den agrare del af samfundet, idet en del af bøndernes reproduktionsgrundlag forsvandt ud af sektoren.

I perioden 1690 til 1713 blev der kun udstedt mønter, men til gengæld 3 af slagsen.¹¹ Fra 1711 øgede staten pengeforsyningen og gik over til at udstede en kurantmønt af dårlig kvalitet, hvilket førte til kursstigninger og et dårligere bytteforhold. Dette skadede den internationale afsætning af landbrugsprodukter.

Den friskhed, der blev lagt for dagen i pengepolitikken, kendetegnede også de statslige finanser med ubekymret pengeudpumpning.

Også handelspolitikken var aktivistisk. Landets politiske ledelse var i begyndelsen af 1700-tallet stærkt præget af merkantilismen, så der blev indført statslige støtteordninger og import- og eksportrestriktioner, hvor målet var høj grad af selvforsyning. Der blev etableret statsligt støttede handelskompagnier.

Der var også hjælp til den skrantende agrare sektor, idet staten havde stor interesse i at øge korneksporten og dermed opretholde beskatningsgrundlaget. Hjælpen bestod blandt andet i at hartkornskatten blev sat ned i 1731 og i 1735 blev kornimport forbudt – og som allerede nævnt indførtes stavnsbåndet i 1733.

¹¹ Se Svendsen (): Dansk Pengehistorie, bind 1.

4. Feudaløkonomiens opløsning

Fra 1690 til 1740'erne faldt priserne på landbrugets produkter. Endvidere skete der som nævnt en forringelse af møntværdierne, medens skatterne og statens gældsætning steg. Dette resulterede i øget gældsætning af hovedgårdene og forsømmelse af fæstegårdene.

I mange tilfælde blev taksering af fælledeerne efterhånden forsømt, hvilket ofte førte til overforbrug. Når den enkelte bonde sendte fleste mulige dyr på overdrevet, blev det derfor i sidste ende til ugunst for fællesskabet. Endvidere rummede de store fang mulighed for spredning af husdyrsygdomme og fra 1745 til 1755 – ja helt frem til 1781 - var der således et voldsomt udbrud af kvægpest.

Endelig gav den store samling af dyr på fælleden ikke anledning til noget bevidst avlsarbejde af betydning.

Misbrug af fælleden, husdyrsygdomme og jordfællesskabet i landsbyerne blev af staten og "fremskridtsvenlige" godsejere anset for at være en hindring for øget landbrugsmæssig produktion og dermed bedre skatteevne. Der blev udfoldet store bestræbelser hos godsejerne for at få gennemført mageskifte, som kunne samle mere jord tæt på godserne. Denne proces blev gjort nemmere ved at indføre lettelse i Landegilden. Til gengæld førte mere jord omkring godserne til, at fæstebønderne skulle yde et mere omfattende hoveri.

Efterhånden rejste der sig en kraftig stemning imod dyrkningsfællesskabet i landsbyerne og den dårlige administration af fælleden.¹² Dette førte til, at regeringen i 1757 nedsatte en Landvæsenskommission, som skulle forberede en lovgivning til ophævelse af fællesskabet.

I anden halvdel af 1700-tallet steg efterspørgslen og prisen på korn på europæisk plan. Den ændrede konjunktur satte skub i hovedgårdenes forsøg på restitution. Som midler hertil øgedes kravene til hoveriet og kravet om mere jord.

¹² Hansen (1925) s. 164.

5. Landboreformerne

Det er klart, at staten for at sikre sin langsigtede finansiering kunne gå ind og etablere ordninger, som sikrede hovedgårdenes fremtid, f.eks. som nævnt i form af midlertidig skattenedsættelse og sikring af arbejdskraft til godserne ved etablering af stavnsbåndet. Stavnsbåndet blev yderligere strammet i 1764, hvor alle drenge/mænd mellem 4 og 40 år havde pligt til at blive på godsets område.

Ud over at favorisere godsejerne skatte- og arbejdskræftmæssigt udviklede der sig i anden halvdel af 1700-tallet gik staten også foran i støtte til nye dyrkningsmetoder og ophævelse af landsbyfællesskaberne.

Et foregangseksempel på en ny måde at drive landbrug på var Bregentved, som den nyskabende grev Moltke fik skænket af kongen i 1746. Ud over at tilkøbe mere jord blev der her indført det holstenske koppelbrug i stedet for 3-vangsbrug. Der blev etableret 9-11 kobler af marker, som blev indhegnet med dobbelte grøfter og gærder.¹³ Kultiveringen blev udført af daglejere og ikke ved hjælp af hoveri. Denne stordrift gav sig hurtigt udslag i betydeligt højere produktionsudbytte. Ideen om koppelbrug bredte sig hurtigt til flere og flere herregårde.

I perioden 1764-1774 tages der endvidere fat på salg af krongods, hvor kronbønderne fik fæstegårde overdraget til arvefæste samtidig med lempelse af hoveriarbejde – som endnu et eksempel til efterfølgelse.

Fra 1758-61 gennemføres der - med baggrund i Kommissionsarbejdet - fra statens side en række forordninger til reform af landbruget. Dette repræsenterer for alvor pengeøkonomiens endelige angreb på naturalieøkonomien.

Det ene spor i landbrugsreformerne drejer sig om rationalisering af jorddriften. I første omgang tages der sigte på ophævelse af fællesskabet mellem byerne, dvs. ophævelse af fællesskabet omkring fælleden. Herefter kommer der i 1769 en forordning om udskiftning af de enkelte fæstegårdsjorder, idet landsbyfællesskabets dyrkningsplaner som tidligere antydte også blev betragtet som ineffektive.

I 1776 strammes forordningen om udskiftning således, at når bare én fæstebonde forlanger udskiftning, skal alle andre fæstere i en landsby acceptere dette dvs. alle skal udskifte. Lov om udskiftning og udflytning af gårdene fra landsbyfællesskabet får især virkning i perioden 1781-1807 – understøttet af tilskud fra statskassen. I 1792 er der udskiftet 30-40.000 Tdr. Hartkorn eller ca. 10% af Danmarks landbrugsjord.

Med øgede jordtilligender havde det klart godsejernes interesse, at hoveriet blev bevaret – til gengæld var fæstebønderne meget usikre på den proces, der var sat i gang, fordi udflytningen udfordrede landsbyfællesskabet. Dette fællesskab viste sig ofte at have succes ved i enighed at kunne træde op imod diverse godsejere.

Landboreformernes andet spor handler derimod om en række initiativer, som godsejerne ikke brød sig om, da de indebar nogle klare opgør med kendte feudale relationer. I 1787 indføres en fæstelovgivning, som styrkede fæsternes retsstilling og i 1788 ophæves stavnsbåndet. I

¹³ Se Hansen (1925) s 163-64.

1790 forbød regeringen fæste på åremål eller på opsigelse og gav fæsterne mulighed for ejendomsbrug på livstid og i perioden 1791-99 blev der sat skik på det ubestemte hoveri. I løbet af 1790-erne blev der igangsat bestræbelser på at begrænse hoveriet – som nævnt både med lovgivning, men også ved indførelse af overenskomster. En Hoverikommision arbejdede i 1795-97 på at mægle på de sidste af de godser, der endnu ikke havde indført overenskomst. Endelig i 1799 kom forordningen om endelig bestemmelse af hoveriet.

Samtidig blev det dog tilladt godsejerne at nedlægge visse bondegårde og yderligere i 1792 at give mulighed for at inddrage fæsteledige gårde til frit brug og eventuel udparcellering ved frivillig afskaffelse af hoveriet. Disse regeringsindgreb var med til at sætte mere fart i udflytningen og i 1802 var omkring halvdelen af det samlede landbrug blevet udskiftet.

Herefter blev processen forsinket af krig 1807-14 og landbrugskrisen fra 1818-28. Først omkring 1840 var ca. 99% af al landbrug udskiftet.

Udflytningen betød, at fælleden koloniseres både af udflytterbønder og godsejere i deres jagt på mere jord til korndyrkning. En jagt der truer den økologiske balance og som først finder en ikke-økologisk løsning med indførelsen af kunstgødning i løbet af 1840'erne. Koloniseringen af ikke-byjord indebar endvidere, at husmændene, der også havde adgang til fælleden, blev tabere i spillet om jorden – der var ingen sociale hensyn i udskiftningsloven.

Godsejernes arbejdskraftbehov blev til gengæld imødekommet af en voksende husmandsklasse og samtidig sikredes en vis likviditet ved bortsalg af de dårligste fæstegårde. Samtidig blev arbejdskraftens værdi prissat i penge, ligesom fæstebønderne ved hjælp af dertil oprettede lånekasser blev selvejere og direkte ansvarlige for bl.a. skattebetaling. Den oprindelige agrare sektor blev på denne måde indrulleret i pengeøkonomien.

Og dybest set blev det således de nye selvejerbønder selv, der kom til at betale for denne strukturændring.

6. Fra fæste til fri handel med jord

Med denne strukturændring i landbruget ændrer naturlandskabet og især overdrevene udseende og smalle agre bliver afløst af marker. Især i slutningen af 1700-tallet blev det meget klart, at hensigten med landbrugsreformerne var, at jorden skulle frigives til fri handel, hvorved man forestillede sig at jorden ville ende hos de dygtigste bønder.¹⁴

Samtidig med landbrugsreformerne og strukturændringen skete der en udtømmning af landsbyfællesskabernes tætte sociale relationer – udfrielsen af bondekommunalismen sker for alvor med landboreformkomplekset. Mærkværdigvis er ophævelsen af Stavnsbåndet i 1788 blevet et symbol på sikring af bondens personlige frihed, selv om hoveriet på dette tidspunkt ikke var ophævet. Hoveriet var en meget væsentlig del af det gamle godssystem og en fjernelse af hoveriet ville betyde en kraftig ændring af godssystemet.

Denne ændring kom i form af en tiltagende omsætning af landbrugsjord og på kort tid opstod en ny klasse af såkaldt frie bønder. Staten tilbagekaldte sin bortforpagtede administration hos godserne og lægger i stedet grundlaget i løbet af 1800-tallet for udvikling af kommunerne.

Hovedgårdsøkonomien blev sikret ved bortskilning af de ringeste fæstegårde og inddragelse af den arbejdskraftreserve, som bestod af en voksende husmandsklasse og samtidig havde staten sikret sit skattegrundlag.

¹⁴ K. Hansen (1925) s. 180-181 anfører at reformatorerne i og nær regeringskontorerne havde udmærket kendskab til både de franske fysiokrater og den engelske liberalisme. 3 år efter at Adam Smith havde skrevet sin bog om nationernes velstand var den oversat og udkom på dansk i 1789. Mulighederne for at øge landbrugets produktionsevne hang for reformbevægelsen tæt sammen med frigivelse af jord.

Litteratur

- Andersen, Bent S. (1989), *Plov og Køl. Danskernes virkelighed 1720-1814*, Gyldendal.
- Bernild, Ole og Henrik Jensen (1978), *Den feudale produktionsmådes historie i Danmark ca. 1200 til ca. 1800*, Bind 1. Dansk Universitets Presse.
- Bjørn, Claus (1981), *Bonde Herremand Konge. Bonden i 1700-tallets Danmark*, Gyldendal, København.
- Christensen, Ole H. (1982), *Storlandbrug under omformning – uddrag af danske godsforvalterbreve 1784-1792*, Landbohistorisk Selskab, København.
- Hansen, K (1925), *Det Danske Landbrugs Historie*, Første Bind, Danmarks Jord, G.E.C. Gads Forlag, København.
- Johansen, Hans Chr. (1980), *Dansk Økonomisk politik i årene efter 1784*, Bind I og II, Universitetsforlaget i Aarhus.
- Johansson, Ketty og Ulla Thomasen (1981), *Landboreformerne i Danmark 1758-1810 og på Bratskov Hovedgaard*, Brovst 1784-1810, Aalborg Universitetsforlag.
- Kjærgaard, Thorkild (1980), *Konjunkturer og afgifter*, C.D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet, Landbohistorisk Selskab, København.
- Kula, Witold (1963), *The Problems and Methods of Economic History*, Ashgate, Aldershot, England.
- Kula, Vitold (1970), *Théorie économique du système Féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise 16e – 18e siècles*
- Løgstrup, Birgit (2002), *Risikosamfundets perspektiv på fæstebonden under godsejer, fællesskab og kirke I det lange 18. århundrede*, Tiltrædelsesforelæsning – paper.
- Nielsen, Helge og Victor Thalbitzer (1948), *Skatter og skatteforvaltning i ældre tider*, Nyt Nordisk Forlag, Kjøbenhavn.
- Saxild Bye-lov 1705. Udgivet af Saxild-Nølev Sognearkiv i fotokopi. Originalen opbevares på Odder Museum.
- Skrubbeltrang, Fridlev (1940), *Husmand og Inderste. Studier over Sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800*, Munksgaard, København.
- Protokol af Aasteds Forretning til Udskiftnings Planen for Nørbølling Bye udi Folding Sogn, Malt Herred, Riberhuus Amt 29. februar 1789. Se www.broerup-lokalhistorie.dk
- Widding, Ole (1949), *Markfællesskab og Landskifte. Studier over Lollandske Markbøger 1681 og 1682*, København